

СТЕЦЬЮК К.П.
(м. Київ)

УКРАЇНА У ТВОРЧОСТІ П.КУЛІША: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

В сучасному українському суспільстві зростає інтерес до творців вітчизняної науки і культури, обумовлений теоретичною та практичною потребою узагальнення інтелектуального й духовного досвіду тих учених, імена яких незаслужено забуті або маловідомі.

Одним з таких діячів є Пантелеймон Олександрович Куліш – письменник, історик, етнограф, журналіст, перекладач, літературознавець, видавець, котрий був найвизначнішим представником «нової української інтелігенції», що стояла у витоків вітчизняного культурного відродження. Навіть в умовах обмеження інтелектуальної свободи Російською імперією він доклав чимало особистих зусиль для вивчення і популяризації української історії, мови, культури¹. Феномен П.О.Куліша перебуває на межі різнопланових сфер суспільного буття й творчої діяльності – історії, літератури, публіцистики, культурології. Він стояв у витоків філософії української ідеї, яка є результатом рефлексії національної свідомості та розв'язує життєві питання щодо буття, самовизначення і самореалізації нації. Стимулом для нього було збереження традицій української культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації. Він раніше від багатьох почав розглядати історію й культуру України в загальноєвропейському контексті, що є особливо актуальним на сучасному етапі. Це переконання було його життєвим кредо, головним стрижнем діяльності та творчості, підґрунтям його україноцентричного світогляду. Величезну працю П.Куліша, котра доводила оригінальність і неповторність української культури у цілому й таких її складових частин, як релігія, історія, мова, література, було знецінено через «надмірний націоналізм» за радянської доби, припинено видання його науково-творчого доробку, а на самого вченого було поставлене тавро «сепаратиста»².

У вітчизняній історіографії в умовах Російської імперії XIX ст. та радянської системи (до проголошення незалежності України у 1991 р.) утвердилася загальна схема, під котру аналіз розвитку суспільної думки народів СРСР підганявся під розвиток суспільної думки російського. Такий підхід призвів до утворення численних «зон замовчування» минулого як всесвітнього так і вітчизняного, а також до «обезлюднення» українського історичного процесу. Як правило, аналіз обмежувався з'ясуванням тих моментів у філософських системах та вченнях минулого, котрі були співзвучними зі схемою діалектичного матеріалізму, що повністю відповідали офіційній державній доктрині³.

Нині актуальним є не просто розширення номенклатури імен і вчень за рахунок включення до кола досліджень тем, якими взагалі нехтували десятиріччями. Істотне переорієнтування загального підходу до минулого в напрямку від натуралізації до гуманізації його, що передбачає погляд на історію філософії не як однозначно заданий монолог, спрямований до єдиної мети, але як складний процес, що ґрунтується не тільки на боротьбі, взаємному відштовхуванні, й взаємовпливі та засвоєнні точки зору опонента. Це саме той

альтернативний шлях, котрий включає у себе також і нереалізовані в історії можливості, відтворення різноманітних форм руху суспільної думки, плюралізм ідей та теорій⁴.

Пропонована проблема має кілька напрямів досліджень: біографічний (Б.Грінченко, В.Шенрок, В.Сарбей, П.Кононенко), літературний (І.Франко, Є.Нахлік, М.Жулинський), етнографічний (М.Максимович, М.Костомаров, О.Кирдан, О.Омельченко), мовний (І.Нечуй-Левицький). Разом із тим дана проблема не отримала комплексного логічного вивчення.

Сучасні вчені (В.Горський, В.Ферстер, Ю.Кушаков) слушно зауважують, що в історико-філософській науці у 1990-х рр. намітився поворот у бік культурологічної сфери.

Аналізуючи причини останнього, очевидно, недостатньо вказати лише на іманентні потреби розвитку історико-філософської науки. Врешті-решт він обумовлений актуалізацією проблеми культури, потреби пізнання її як однієї з характерних особливостей духовного життя суспільства на переломному етапі історії.

Наукова новизна даного дослідження полягає у спробі здійснити аналіз творчості П.Куліша в етнокультурному аспекті.

З кінця XVIII ст. в Україні розгорнуло національне відродження, котре як й у більшості слов'янських народів, розвивалося за романтичною моделлю. Згідно з цією концепцією національної свідомості, позбавлена державності нація покликана логікою всесвітньої історії явити себе у слові. Починаючи з Й.Гердера, представники романтичної історіософії мову та фольклор вважали найбільш стійкою і найменш залежною від соціальних змін формою виразу народного світогляду. Звідси віра в особливу культурологічну функцію національного слова, тенденція до фольклорної традиції у національному художньому розвитку.

Культури як цілісної системи в XIX ст. фактично не існувало, як не було й поняття «українська культура». На початку століття паралельно існували, багатющий фольклор, традиційна народна культура; і кілька її систем у різних етнографічних регіонах України – Наддніпрянщині, Волині, Галичині, Поліссі, Поділлі, Слобожанщині). Існували «високі» культури полонізованої галицької й волинської шляхти та зрусифікованого лівобережного дворянства, оходженням із козацької старшини. Тому український етнос так і не досяг «цілісної системи культури». В концепції національного романтизму джерелом морально-етичних, культурних цінностей є дух нації, сконцентрований у фольклорних пам'ятках. Саме народ розглядається як єдність етнічного типу способу відчуття, мислення, своєрідності характеру і психологічного складу. Прилучившись до фольклорних джерел української культури, досліджуючи міфопоетичну творчість народу, українські романтики в основному визначили національну ментальність. Це – ментальність серця. Кордоцентризм романтики вбачали в культурі українського села, тобто гаранті збереження її як такої⁵.

Одним із найяскравіших українських романтиків, що, досліджуючи культуру та історію українського народу, спробував означити його місце у світовому розвитку, був П.Куліш. І хоча протягом свого життя він неодноразово переходив до полярних позицій у судженнях, проте постійним ідейним стрижнем, котрий визначав зміст його діяльності, була проблема національної культури.

Епоха, в яку жив та творив П.Куліш, характеризувалася формуванням нового світогляду, серцевиною котрого була національна ідея. Вона визначила

культуру як головного носія національної окремішності й детермінанти вітчизняної історії.

Саме П.Куліш взяв на себе функцію репрезентанта духовних цінностей народу, носієм котрих було селянство. Антропоцентризм, притаманний його світобаченню, зумовив сприйняття навколишнього світу – природи, історії та культури – крізь призму переживань, бажань, потреб людської особистості. Для П.Куліша його уособлює Україна. Це для останнього екзистенційний стан буття. У суті його поезії лежить міфологічне мислення і сприйняття України; в історіософському баченні письменника українська тема широкому смислі являє собою надзвичайно цілісну, майже герметичну символічну систему, що відбиває глибинні особистісні й «універсальні» істини; йому притаманне зображення України в трьох головних стадіях, з яких давнє минуле й майбутнє являє собою світ гармонії, а середина, тобто тогочасний йому світ, – це світ глибокої дисгармонії. У минулому часовому просторі вона – це ідилічний край миру та гармонії. На сучасній стадії Україна прямує до морального ідеалу, а це передбачає насамперед очищення суспільства від структури й ієрархії.

Світ її для П.Куліша утворюють два головні компоненти – це українське село і козаччина. Якщо другий уособлює минуле, то перший – передусім світ сакрального ідеалу, котрий витворює модель України як «ідеальної» дійсності. Але до такої картини він не зводиться. Світ села, України – це світ, у своїй основі дисгармонійний, конфліктний. Україна сприймається П.Кулішем як край, сповнений суперечностей, що зумовлюють неможливість існування людини в сучасному поетові стані. Таким же конфліктним уявляється йому й минуле, котре уособлює світ козацтва⁶. Разом із тим заповітною мрією П.Куліша було створення самостійної української держави, віру у відновлення якої – шляхом духовного, культурного відродження суспільства – він висловив ще 1843 р. в «Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» та проніс через усе життя: «<...> Народ, поселенный Богом в прекраснейшей и обильнейшей стране, рано или поздно явится царем, достойным пышного царства. Пусть только малороссияне почувствуют, какую душу они носят в своем теле, <...> они воскреснут духом <...> внезапно подымутся, заговорят языком божественным, они преобразятся»⁷.

Щоправда, задумуючись над проблемою «укр<аинской> политич<еской> самостоятельности», він гадав, що для її здобуття, «может б<ыть>, понадобится века, то несомненно, – висловив він упевненість у листі від 28 лютого 1863 р. до О.А., – підприємця й провідника української громади в Харкові, – что такой обширный край, имеющий отдельную историю и отдельн<ую> народность, скоро должен централизоваться в себе <...>»⁸.

У листі від 28 жовтня 1858 р. до свого «почтеннейшего друга» С.Аксакова П.Куліш у полемічному запалі та в пориві щирої відвертості доводив, що, всупереч слов'янофільським ілюзіям, український народ неодмінно спроможеться на самостійний розвиток, відмінний од розвитку російського, й що у міру того, як українські письменники здобуватимуть дедалі більше свободи слова, вони витворять цілу літературу, полемічно спрямовану проти російських великодержавних упереджень та замашок, зверхности й імперських зазіхань щодо України:

«Слова мои потому кажутся иногда резким криком, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом, что свободы слова мы, малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской империи, что мы поем свою песню на земле чуждой. Для нас не наступила еще

терпимість мнєня, котрою пользуетесь вы, великороссияне. Мы имеем против себя не одно правительство, но и ваше общественное мнєние. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом. И то, и другое – великие создания божественного гения, но странно желать, чтоб они слились в один род. А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй – что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно и, не имея возможности писать за себя так, как пишут дома, изредка только нарушаем свое молчание, и тогда наше слово является результатом подавленных идей, и мнєние наше о том, о сем, высказанное сжатою фразою, кажется вам запальчивостью, заносчивостью, резкостью. Да если бы можно было нам писать по-искандеровски [тобто по-герценівському, розкуто; від Герценового псевдоніма – «Искандер», – авт.], то каждая оскорбляющая Вас фраза превратилась бы в биографический или социальный трактат и целая литература образовалась бы из нашего несогласного с Вашим воззрения на то, что теперь обсуживается, в назидание всей Русской земле, по-московски и по-петербургски. Это время и настанет-таки, но настанет тогда, когда нас не будет уж на свете. И пускай доказательством будет то, что в период высшего развития вашей письменности существуют люди, негодующие на ее односторонность и нетерпимость. Мы не домогаемся от правительства и вашего общества невозможного покамест, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития, и это дело не ниже осуществления наших идей в отдаленном будущем»⁹.

У Кулішевому ідеалі Україна має стати українською – так, як Німеччина є німецькою, Туреччина – турецькою, Англія – англійською, а Росія (йдеться про етнографічні країни, а не імперії) – російською. Українська нація має позбутися денаціоналізації та русифікації (й будь-якої іншої асиміляції), особливо у «верхах», відродити свою мову, культуру і розвиватися передусім на цій власній основі. У листі від 18 лютого 1857 р. до Олександрі Милорадовичівни письменник зазначив з цього приводу:

«<...> розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома, на Україні. Привітай же всяке, хто кого стріне в полі чи в дорозі, рідним словом і ласкавим поглядом! Порідшало вас, земляки мої, на Україні; перемішались ви з усяким язиком, а найбільш між тими, которі повинні б перед вести; вийшло з них таке, що ні до якого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди, де не появляться. Бо живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москаль по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одєжу. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою чи французькою матерією, то що вже лице против підбою?»¹⁰.

Можливість такої трансформації П.Куліш вбачав у поширенні освіти серед українського народу, в піднесенні його культурно-освітнього рівня: «<...> не зупиняйтесь ні на день у Вашому благому ділі - ширити освіту і підпирати свою народність на добро усім добрим, хто б вони не були, чи наші, чи москалі. Усім-бо добрим краще буде на Україні, як наша народність оживе зовсім, а поганьше буде тільки харцизякам»¹¹.

Таким чином, можна стверджувати що творчість П.Куліша є проявом рецепції загальноєвропейського романтизму на український ґрунт. Його сентенції абсорбували в себе філософію національної ідеї, котра є результатом рефлексії відповідної свідомості і розв'язує життєві питання щодо буття, самовизначення й самореалізації нації. В творчості П.Куліша Україна постає як сакральна та уявна цілісність, що має свої часово-просторові виміри. У культурологічній конструкції історіософа селянство уособлює національну ментальність і є ядром націотворення в Україні.

¹ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1989. – 213 с.

² Багалій Д. Нариси української історіографії. Т.1, Т.2. – Х., 1923 – 1925; Биховський Л. Українська історіографія на еміграції. – Варшава, 1922; Голубченко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987; Грінберг Л. П.Куліш як культуролог: орієнтири, цінності, концепції. – К., 2002.

³ Кравченко В. Українська історіографія епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIXст.). Автореферат ... дис. доктора історичних наук. – К., 1997.

⁴ Жулинський М. Из забуття в безсмертя. – К., 1991.

⁵ Грінберг Л. П.Куліш як культуролог: орієнтири, цінності, концепції. – К., 2002. – С.34.

⁶ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. – К., 2007. – С.61.

⁷ Кирило –Мефодіївське товариство. Т.2 – К., 1989. – С.623.

⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. - № 4086 (список).

⁹ Гудзій М. Невидані листи П.Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С.102.

¹⁰ Дорошевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К., 1927. – С.55.

¹¹ Возняк М. Листування Панька Куліша з О.Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С.148.